

הנגידות בצפון-אפריקה בסוף המאה החמש-עשרה

מאת יוסף הקר

במאמרו של ר' אברהם זכות על הקץ והאצטגנינות, שנתפרסם לאחרונה¹, מצינו כתוב:

... ולפי שהחכם המאושר הנגיד ר' אברהם דר בעיר תלמסאן שאל ממני אברהם זכות הנגרש והנשבה פעמים בין שתי האומות על עבודת ה' ית' שאבאר לו מה שאמ' קצת מחכמי התכונה בענין הישועה... לעשות רצון קוני ולכבודו באתי לספק דעת חכמי התכונה וכבר גלה קצת דעתם הנגיד ר' אברהם בר' חייא הספרדי².

בבואו לזהות את האישיות אשר יזמה את כתיבת המאמר קובע מ' בית-אריה: 'הלשון "דר בעיר תלמסאן" מעידה שלא היה מבני המקום, ומן הסתם היה גם הוא מן המגורשים שנדדו בין ערי צפון-אפריקה, וכיון שנאמר עליו שהיה חכם, מבקש הוא אחריו בין חוגי החכמים בני התקופה. מכאן הוא בא להציע שתי הצעות זיהוי מסתברות³. אולם, דומני שהצירוף 'דר בעיר תלמסאן' כלל אינו מעיד שר' אברהם לא היה מבני המקום. אדרבה, לשון זו באה לשם הבחנה בין ר' אברהם הדר בעיר מקדם, לבין ר' אברהם זכות 'הנגרש' אשר נטלטל אל תלמסן⁴, 'הנשבה פעמים בין שתי האומות'⁵.

יתר-מכן. בפסקה שלפנינו מתאר ר"א זכות את האיש כ'החכם המאושר הנגיד'. דומני שהמפתח לזיהוי של ר' אברהם טמון דווקא בתיבת האחרונה של תארו ולא בוו

1 מ' בית-אריה; מ' אידל, 'מאמר על הקץ והאצטגנינות מאת ר' אברהם זכות', קרית-ספר, נד (תשל"ט), עמ' 174—194.

2 שם, עמ' 184—185.

3 שם, עמ' 179. ואפשר היה כמובן להוסיף (מקרב המגורשים) גם אישים אחרים בשם ר' אברהם שנתגלגלו לתלמסן והבאים בחשבון יותר מר' אברהם ב"ר אליעזר הלוי, כמו ר' אברהם זמירו (ראה אוצר נחמד, ג, וינה תר"ך, עמ' 112) הנזכר פעמים אחדות אצל ר' אברהם בוקראט הלוי (ראה להלן הע' 28), או ר' אברהם סבע הידוע (ראה שוואנר-פרנקל, אוצר כלי חמדה, מס' 11, הוסיאטי תרס"ו, עמ' 71—72; B. Peyron, *Codices Hebraici... Taurinensi...*, Taurini 1880, pp. 213-214).

4 על ישיבתו בתלמסן ראה אצל ע' שוחט, 'ר' אברהם זכות בשיבת ר' יצחק שולאל בירושלים', ציון, יג—יד (תש"ח—תש"ט), עמ' 43.

5 זו היא ידיעה חשובה לתולדות ר"א זכות. והשווה לה דבריו בספר 'יוחסין, מהד' פיליפובסקי, ירושלים תשכ"ג, עמ' 233: 'ובאנו לאפריקה והיינו שבויים שני פעמים'. מן הטכסט שלפנינו מבורר ששבי אחד היה בידי נוצרים (בפורטוגאל?) ושני בידי מוסלמים (בצפון-אפריקה?).

הראשונה. כיוון שבסוף הקטע המובא לעיל נזקק ר"א זכות שנית לתאר זה, אפשר גם אפשר לשער שכוונתו אינה לכך שר' אברהם עשיר היה, אלא לכך שנשא בתאר נגיד, כשם שר' אברהם בר חייא מנהיג היה בישראל ונתקרא 'נשיא'.

ואכן, מצינו נגיד בתלמסן בעשור האחרון למאה ה'ט"ו ובראשית המאה ה'ט"ז. ר' שם-טוב בן ג'מיל מן העיר טודילה שבנברה מתאר את התלאות שעברו עליו בספרד לאחר גירוש היהודים מנברה בשנת רנ"ז⁶ (ועל-כל-פנים לאחר כיבוש גרנדה בידי הנוצרים), וזה הסיפור שהוא מספר על נסיונו לפדות את בניו משבי הנוצרים:

... ובא סוחר א' דרך אניה בלב ים למקום צאלי (Salé) ... והנה הוא שואל בפדיונם מאתים דוכאדיש... ואז כאשר שמעתי השמועה הטובה... מלאני לבי לבא עם אותם השטרות לקהלות פאס (Fes) המאושרות... ואז כאשר שמעו חכמי וראשי עם השמועה הטובה, נדיבי עמים נאספו, עם אלהי אברהם, והיתה הסכמת דעתם שאלך למדינת תלמיסן (Tlemçen) לנגיד עטרת תפארת ישראל, איש תם וישר ירא השם וסר מרע, ושם ג"כ נדיבי עמים נאספו. והנגיד הרמוז⁷ נדיב נדיבות יעץ והוא על נדיבות יקום והשם הנחני בדרך אמת... והגעתי לשם... ונתנו לי שם עשרים כפולות...⁸.

מתאור זה מבורר שב'מדינת תלמיסן' יושב נגיד ששבחו נישא בפי ראשי וחכמי פאס, והוא ידוע כאיש נדיב. ואמנם תוחלתו של הכותב לא נכזבה והוא זכה במתת נדיבה. והנה, אם מכאן אין ראייה לזהותו של אותו נגיד, בא תאור אחר ומשלים את החסר. וזו לשון הכרוניקה האנונימית על גרוש ספרד שהדפיס א' מארכס:

... והרבה מגלות ספרד הלכו לארץ ערב למלכות פיס ולמלכות טרימיסינטי (Tlemçen) ולברבריא תחת מלך טוניזי ולרבוים לא הניחום הערביים ליכנס לעיירות ומתו רובם... ויהודי אחד היה במלכות טרימיסינטי משנה למלך ומנהיג המלכות שמו אברהם, הכניס קצתם לאותו מלכות והוציא ממון הרבה להטיב להם, והיהודים אשר בארץ ערב הטיבו עמהם מאד⁹.

6 ככל הנראה היו הוא ובניו מאותם שעליהם מספר ר"א זכות (בספר 'יוחסין הנ"ל, עמ' 227): '... ובשנה תהיא [רנ"ז] היה ג"כ גירוש בכל מלכות נבארא בענין שלא נשאר בכל ספרד שום יהודי כי אם חמשים יהודים שברחו לשביליא והיו שם אסורים שתי שנים עד שנת רנ"ט בחדש אב שהוציאו אותם למכור ובאו לאלגזייר אשר היא בארץ אפריקא בין ווהראן ובין בוגיאה והיא ממלך בוגיאה והיא על שפת הים'. ואולי יש גם בזה להסביר את יציאתו ממרוקו לאלג'יר לשם פדיון בניו.

7 ואולי רמז קודם לשמו – אם בפיסקה שלא באה לידינו ואם בהדגשת 'עם אלהי אברהם', או בדרך אחרת.

8 י"מ טולידאנו, 'מכתבי-יד', HUCA, V (1928), עמ' 406.

9 A. Marx, 'The Expulsion of the Jews from Spain', in: *Studies in Jewish Bibliography and Booklore*, New-York 1944, pp. 86, 94. (להלן: מארכס).

מתברר אפוא שאיש בשם אברהם, שהיה 'משנה למלך ומנהיג המלכות' במלכות תלמסן, עשה גדולות להצלת מגורשי ספרד שהגיעו לאותה ארץ. ואף שלא ידענו מה טיב תפקידו אצל המלך, האם מקורב היה למלכות ומתוך כך נגיד על היהודים שם, או שמא נשא במשרה שלטונית כלשהי שעמה סמכות גם כלפי התושבים המוסלמים¹⁰, הגה מבוררת עמדתו בקרב בני עמו ופעולתו למענם¹¹.

כמדומה שאין לפקפק בכך שגם ר"א זכות התכוון לר' אברהם זה ועל-פי בקשתו כותב הוא את חיבורו. לא יהיה זה רחוק מן הדעת לשער שר"א זכות עצמו נעזר בו כדרך שנעזרו בו גולי ספרד, אם בשחרורו משבינו בצפון-אפריקה¹² ואם בקיומו בתלמסן. לא ייפלא אפוא שר"א זכות, תוכן מפורסם בדורו, נעתר לבקשת נגידה של תלמסן וכותב את חיבורו¹³, כדרכם של חכמים לפניו ואחריו, המחברים חיבורים לכבוד עשירי זמנם¹⁴. וכמדומה שכבר קדמו חכם ספרדי אחר שנסתייע בנגיד בשם ר' אברהם, לאחר בואו לתלמסן בשנת רמ"ו או לאחריה ולפני שנת רנ"א, והוא ר' יהודה כלץ, וזו לשונו :

... אחר זה בשנת רמ"ו לפרט קטן באתי על הים להונין (Hunein) והייתי קורא שם עם תלמידים קצת מהשבוע רש"י והשאר בתלמוד והרמב"ן. ובהיותי יושב שם, בא לשם תלמיד אחד ששמו ר' עלאל בן היקר ר' יוסף בן סידון ונתעכב שם עמי בקריאה כמו שני חדשים ובזמן ההוא היה אותו תלמיד בן ט"ו שנים ואחר שעמד שם שני חדשים דבר עמי שאבא לכאן לתלמסאן לעמוד בבית אביו ללמדו, ובאתי ונתישבתי שם בביתו וספק לי כל צרכי וגם היה נותן לי ממון רב. אח"כ הכיר בי

10 כדרך שהיה היוזיר היהודי הרון אבן באטאס בפאס עד שנרצח עם המלך בשנת 1465.
11 ואולי זכר פעולתו שלו הוא שהגיע לאזנוי של ר' אליהו קפשאלי, והוא מביאו בתוך תאור גורל הגולים שהגיעו לוואהרן (Oran), וכבר שיער כך א' מארכס, שם, עמ' 94. ראה: סדר אליהו זוטא, א (מהד' שמואלביץ, בניהו, סימונסון), 'ירושלים תשל"ו, עמ' 211). אך קשה להניח כך על-פי המצב המדיני באותה תקופה, אלא אם נניח שהכותב שיבש הדברים. ועל הנגיד בוואהרן ראה להלן עמ' 125.

12 ראה: הערה 5 לעיל. וראה גם דבריו בהקדמתו לספר יוחסין, עמ' 1: '... כי בעונותי מרוב השמדות והשביה וצורך המזונות אין בי כח ולא חכמה דעת ...'.

13 כפי שציינו מהדירים, זמן כתיבת המאמר אפשר שנרמז על-ידי ר"א זכות בפיסקה: '... הרי הם ה' אלפי' ורס"ד ליצירה ומשם והלאה בע"ה יצמיה קרן מלכות בית דוד שיהיה מכאן עד ו' שנים וזה מצאו בתלמוד וכו' ' (עמ' 184), והוא כנראה שנת רנ"ח. קושי ידוע יש בכרונולוגיה זו, שכן גירוש פורטוגאל ארע בין חודש דצמבר של שנת 1496 לחודש אוקטובר של שנת 1497 וכאמור נפל ר' אברהם, לפי דבריו, פעמיים בשב"י, נשתחרר ואף שהה בפאס וכל זה קודם בואו לתלמסן וכתיבתו את החיבור. ואם נקיים התאריך צריך שכל זה יתרחש בתוך כשנה אחת.

13* תופעה דומה מצינו גם בשנים אלה ממש, כאשר חכמים מגורשים שהגיעו לאמפריה העות'מאנית כותבים חיבורים לפי בקשת מקורבים למלכות שלחסדיהם הם זקוקים. וראה על-כך למשל במאמרי: 'קבוצת איגרות על גירוש היהודים מספרד ומסיציליה ועל גורל המגורשים', בתוך: פריקים בתולדות החברה היהודית בימי הביניים ובעת החדשה (ספר יובל ליעקב כץ), ירושלים תש"ם, הערה 132 (בדפוס).

אדוננו הנגיד החסיד מקיים התורה ומחזיק ידי לומדיה ר' אברהם בן סעדון ס"ט והחזיק בידי בכבוד ובממון ונתישבתי בשוב גמור בכאן בעיר תלמסאן. על ידי זה נתישבתי כאן בעיר תלמסאן שהנגיד הנזכר הוא נשוי עם אחות ר' עלאל הנזכר והשם ית' יגמול' עליו חסדו הגדול אשר עשה ועושה אתי בכל יום ויום ועליו נאמ' עושה צדקה בכל עת. ואח"כ התלמיד הנזכר ר' עלאל בקש ממני שאעשה לו ביאור על רש"י, ואני כדי שהתלמידים יקראו תלמוד... הסכמתי לעשות רצונו וכ"ש לעשות רצון אדוננו הנגיד י"א שרצונו להגדיל התורה ולהדירה וחפץ י"י בידו יצליח...¹⁴.

לא יחא זה רחוק מן הדעת לשער שבכל ההזכרות שהובאו כאן, בר' אברהם אחד קא עסקינו, שכן כולן קובעות את מקומו בתלמסן וכולן כתובות בתוך עשור שנים אחד או שנים, וקשה לשער שהיו באותו הפרק ובאותו מקום שני נגידים בעלי אותו שם. ואם כן הוא, למדנו ששמו של הנגיד היה ר' אברהם בן סעדון¹⁵ ולמדנו גם שתמך בעוסקים בתורה ובחכמה ובמוריה לפני גרוש ספרד ואחריו. אף הוא ביקש להפוך את תלמסן למרכז של תורה, ועשה גדולות למען מגורשי ספרד וכנראה גם פורטוגאל, כדרכם של נגידי מצרים וראשי היהודים באמפריה העות'מאנית. מדברי ר' שם טוב בן ג'מיל נראה לומר גם שישב בראש כינוס מנהיגי היהודים במדינת תלמסן¹⁶.

**

דברים שהעלינו על נגיד תלמסן לא רק על עצמם יצאו ללמד. בידוע שנתקיים נגיד¹⁶

14 הטכסט עפ"י כ"י פאריס 1334, סרט 15-632 במכון לתצלומי כתבי-יד עבריים שליד בית הספרים הלאומי, דף 9 א"ב; A. Neubauer, 'Oocuments inédits', *REJ*, V (1882), p. 48. מטכסט זה של נויבאור הועתקו הפסקאות הראשונות (שאינן מזכירות את הנגיד) על-ידי ש' אסף, מקורות לתולדות החנוך בישראל, ב, תל-אביב תרצ"א, עמוד פח. תרגום הטכסט לצרפתית, בהעתקה לא מדויקת ראה: A. Meyer, 'Étude sur la communauté israélite de Tlemcen et de ses anciens chefs religieux', *Alger* 1902, pp. 109-112. ועל המחבר ראה ש"ז הבלין, 'לתולדות משפחת אלכלי', קרית-ספר, מט (תשל"ה), עמ' 644-646, המביא גם דברי י"מ טולידאנו, שהציע זיהוי זה בחיבורו 'שריד ופליט', תל-אביב תש"ה, עמ' 36-37.

15 על בן משפחה אחר של נגיד זה ראה אצל מאייר, תלמסן, עמ' 19: מצבת 'הר' ישועה בר כה"ר מימון נ"ע בן סעדון... נפטר יז בתמוז... מאשפות יריים [=ר"ס, 1500] אביון.

15* מן הראוי להעיר שמדבריו של ר' שם טוב עולה שכינוסים כאלה נערכו גם בפאס וגם בתלמסן והדבר היה ידוע ומפורסם, ואולי נערכו כינוסים אלה דרך קבע? ויש בזה עדות חשובה על טיב האירגון הקהילתי היהודי בארצות המגרב בסוף המאה ה-ט"ו, ואכמ"ל.

16 על מוסד הנגידות בארצות המזרח המוסלמי ראה: ד' נוישטדט (איילון), 'ענייני נגידות במצרים בימי הביניים', ציון, ד (תרצ"ט), עמ' 126-149; S. D. Goitein, *A Mediterranean Society*, II, Los-Angeles 1971, pp. 23-40, 424-430; id., 'The Title and Office of the "Nagid" etc.', *JQR*, LIII (1962), pp. 93-119; M. R. Cohen, 'On the Origins of the

בקירואן שבצפון-אפריקה, במאה האחת-עשרה, ואף תוארה בהרחבה 'נגידות' שם בספרות המחקר¹⁷. והנה, לכאורה, פסקה נגידות זו להתקיים במגרב משם ואילך, ובספרות המחקר לא בא זכרה של נגידות במגרב אלא במאה השש-עשרה, ואף במאה זו בפאס לבדה¹⁸, ואף שם אין נזכרים נגידים אלא משנת 1526 ואילך בלבד¹⁹.

כמדומה שהמקורות שלפנינו מעידים בבירור שעוד לפני בוא גל המגורשים מספרד ומפורטוגאל לחופי צפון-אפריקה בסוף המאה החמש-עשרה מצוי היה נגיד במלכות תלמסן שבאלג'יר²⁰, אף כי טיב נגידותו עוד צריך עיון. והנה, במאה החמש-עשרה ידועים לנו במצרים נגידים נושאי תפקיד וכן מוסד של נגידות בעל סמכויות²¹. לנגיד במצרים היו סמכויות של ייצוג היהודים כלפי השלטונות — מזה, וכוח היה בידו להנהיג את הציבור היהודי, לשפוט אותו ולמנות נושאי משרות ציבוריות — מזה. הגיעו לידינו אף מסורות על סדרי בחירתו, שנעשתה על-ידי הציבור ונתאשרה על-ידי השלטונות²². לפי מצב המקורות

Office of Head of the Jews in the Fatimid Empire', *AJS review*, IV (1979), pp. 27-42; הנ"ל, המקורות לראשית מישרת ראש-היהודים (הנגידות) במצרים, פעמים, 2 (תשל"ט), עמ' 5-14. וראה גם במחקרו של א' אשתור, להלן, הע' 21.

17 ראה אצל ח"ו הירשברג, תולדות היהודים באפריקה הצפונית, א, ירושלים תשכ"ה, עמ' 152-161, 363-364 (ובמהד' האנגלית המורחבת, לידן 1974, עמ' 205-217), ובספרו של גויטיין המובא לעיל בהע' 16.

18 וראה J. Gerber, *Jewish Society in Fez: Studies in Communal and Economic Life*, New-York 1972 (Diss.), Un. Mic. 1977, pp. 155-170, 203-216.

19 ראה אצל גרבר, שם, עמ' 161. לדבריה יש בתקופה זו במרוקו נגיד לכל קהילה גדולה. הוא ממונה על-ידי השלטונות, ככל הנראה בהסכמת או בהמלצת הקהילות. לדברי הגב' גרבר, עמ' 160: 'The first Negidim mentioned by name in Fez do not appear before 1526...'. אך היא מעלה את האפשרות שהיו נגידים קודם לתאריך זה. שני הנגידים שפעלו בשנת 1526 ודאי שימשו בתפקיד כעשרים שנה קודם.

20 ויש אפוא לתקן את דברי הירשברג, שם, א, עמ' 305. ובמהד' האנגלית, עמ' 387-388, בדינונו על מקורבים למלכות במאה ה-15 מקרב פליטי קנ"א (1391) והתושבים, כתב: 'None of all these however played a really decisive role either within the Jewish community or at the court in Tlemcen. At any rate, we find no suggestion to the contrary in Jewish or Arab sources'. וכן הנ"ל, in: 'The Oriental Jewish Communities', in: A. J. Arberry, *Religion in the Middle East*, I, Cambridge 1969, pp. 177-179. לאחרונה נכתבה אף דיסרטציה על יהודי אלג'יר, ותלמסן בתוכם, על-ידי: מ' וינשטיין, הקהילות היהודיות באלג'יריה בין השנים 1300-1840, בריאלין תשל"ה, ולא די שנפקד מקום נגיד תלמסן בה, אלא אף מוסד הנגידות במאות אלה לא זכה לדיון כלל. הנגיד הראשון בתלמסן אותו מזכיר הכותב, הינו ר' אברהם ששפורטש, מסוף המאה ה-15 (ראה שם, עמ' 51), ומשם הוא עובר לסוף המאה ה-15. גם א' בשן (מבחר ביבליוגרפיה על ראשות הגולה, הנשיאות והנגידות במורה, בתוך: מפתחות... אוניברסיטת ברא"ל, רמת-גן תשל"ד, עמ' 7, 17, 122; הנ"ל, 'Nagid', *Encyc. Jud.*, vol. 12 (1971), עמ' 758-764) אינו מזכיר נגידים במגרב במאה ה-15 ונגידים בתלמסן.

21 על הנגידות במצרים תחת השלטון הממלוכי ראה תאורו היסודי של: א' שטראוס (אשתור), תולדות היהודים במצרים וסוריה תחת שלטון הממלוכים, ב, ירושלים תשי"א, עמ' 84-87, 237-250, 488 ואילך (וראה שם, ג, ירושלים תש"ל, במפתח).

22 כתב מינוי לנגיד המעניק לו סמכות לענוש כל יחיד מהקהל, מצינו מהמגרב מן המאה ה-15

שבידינו עתה, קשה להכריע אם נגידות תלמסן, פאס ושאר מלכויות וערים במגרב, דומה היתה לנגידות מצרים בתקופה זו אם לא. אפשר כמובן לשער שתחומי פעילותם של אישים אלה מצומצמים היו יותר וסמכותם קטנה מזו של הנגיד במצרים²². אולם, מאידך יש לומר שללא ספק אין לפנינו תואר גרידא, כי אם משרה בעלת סמכות, כבר במאה החמש-עשרה. ותדע שכך הוא, שכן במקור שנתעלם מעיני החוקרים שומעים אנו על מינויו וסמכויותיו של הנגיד בפאס, עוד בסוף המאה ה-15. ר' משה דאנון, ממגורשי פורטוגאל בפאס, שילב שתי תשובות אוטוגראפיות משלו ומשל ר' יצחק אמארייליו בספרו 'כללי התלמוד'²⁸, וכבר נדפסו במקוטע על-ידי י"מ טולידאנו, וזו הלשון שם, לפי כתב-היד :

... ועל מי שקיבל עליו חרמי הקהל על דעת רבים שהם שלשה אשר נקבו בשמות אם יש לו התרה בלא דעת אותם הרבים, כתבתי על זה בארוכה בתשובת שאלה שנשאלתי בכאן מהנשא ונעלה הנגיד הזקן עמי שאול בן שם טוב י"א על חרם שהחרימו הקהל יצ"ו שלא יהיה עליהם שום ש"ך מגורשי קשטיליאי וספרד... הוצרכתי להשיב על צד ההכרח במאמר הנגיד אדונינו עמי שאול בן שם טוב י"א ועוד יש צד אחר והוא כי בחרם הראשון... שהטילו על דעת שני חכמי, בזה הסכים הנגיד עמם ונתן להם רשות להטיל אותו חרם אבל בחרם השני שהטילו על דעת שלשה... לא הרשה אותם להטיל ולא הגידו לו שום דבר מזה... ועוד יש צד אחר והוא שהטילו חרם שאע"פ שיצוה הנגיד שיהיה ביניהם ש"ך שלא יקבלו מאמרו, וזה היפך הדת וההלכה... שהדין הוא שאין שום אדם יכול לישבע על דבר שאינו ברשותו להרע או להטיב... וזה משני פנים. האחד שאנו עם הנגיד הזקן אדונינו עמי שאול י"א שם טוב י"א בערך אשה עם בעלה, וכמו שאין נדרי האשה כלל אינם (מחוק במקור — י.ה.) אם לא יסכים בעלה עמה, כך כל הסכמותינו אינם כלל, אם לא יסכים עמנו הנגיד הזקן י"א... ובנדון זה לא נתן להם הזקן הנגיד רשות להטיל

(שנת ת"ט), ראה: י"מ טולידאנו, נר המערב, עמ' 115—116 (המקור מצוי בכ"י הסמינר התאולוגי היהודי בניו-יורק, R 1381).

²² אף כי ראה זה מצאתי על נגיד במצרים בעשורים הראשונים של המאה ה-15, 'קונטרס חידושי דינים לרבני ירושלים הקדמונים', שבתוך 'כרם חמר' לר' אברהם אנקאווא, ח"ב, ליורנו תרל"א, צג, עמ' א: 'אמר כמהר"י מטרייל כי כשמשיב הנגיד יר"ה אפי' ע"ג כתב השבעתו מקובלת, כיון שהוא נגיד — כמו הרב שמשביע או גזור נידוי על תלמידו ע"י כתב. אלא שיש מפקפקים אם הוא נגיד שלא קבלוהו אלא מצד שמנהו המלך'.

²³ על כתבי-היד של ספר זה ראה ברשימת א' פריימאן, *Union Catalog, etc.* ניו-יורק 1964, מס' 3915, 3935, 4939, 8699 ושם גם ספרות על החיבור. כתב-היד שבו נכללו שתי התשובות היה בידי י"מ טולידאנו וגרסו על-ידי ספרית הסמינר התאולוגי היהודי בניו-יורק. הן תוארו לראשונה על-ידי A. Marx, 'A New Collection of Manuscripts', *PAAR*, IV (1932-), pp. 147-148, 1933, אשר אף הזכיר את שמו של הנגיד ששאלן: ר' שאול בן שם-טוב. והנה, אפשר שהוא (או שמה בנו?) הוא הנגיד בפאס גם בזמן המחלוקת בשנת 1526 (או מצינו שני נגידים: למגורשים ולתושבים — עמי שם טוב ושם טוב בן אברהם) גם אם אין הכרח בדבר (וראה אצל גרבר [לעיל, הערה 18], עמ' 203—216, וכן אצל י"מ טולידאנו, נר המערב, עמ' 58—68). בסמינר מצוי כ"י גוסף וחסר של החיבור ומספריהם R 955, R 959.

חרם ולתלות החרם על אחרים להסיר הממשלה מתחת ידו וכ"ש שלא הגידו לזקן האמת... וזה החרם לא חל שכבר קבלו לנגיד הזקן לשי"ך עליהם, א"כ אינם יכולים לעשות אלא מאמרו וצויו... ומי שהוא ברשות אחרים אין גדרו נדר... ועוד משום דינא דמלכותא דינא והמלך ירום הודו מנה לנגיד לזקן שעל פיו יצאו ועל פיו יבואו... ועוד מפנים אחרים אפי' הזקן עצמו אינו יכול לישיבם שלא יהיה שום שי"ך על הקשטיליאנוש לפי שאם יקרה שיאמ' המלך אדונינו ירום הודו לנגיד שימנה על הקשטיליאנוש איש אחר שיבין טענותיו, איך יוכל לומר למלך איני רוצה וכ"ש נכבדי הקהל... א"כ זה החרם שהטילו הוא ושקר הוא... והדבר ידוע הוא שאין הציבור יכולין לעמוד בגזירה שלא יבוא ברצון הנגיד י"א, אלא בזמן שמעלת כבודו [הנגיד השואל את השאלה — י. ה.] חפץ...²⁴.

והנה מטכסט זה, שהמאורעות המתוארים בו ארעו לפני שנת רנ"ז²⁵, מבורר — שהנגיד בפאס מונה בידי המלך, וההציבור קיבל על עצמו את מרותו. כמו-כן עולה שהיו לו סמכויות מוגדרות בקהילה. לפי הפוסק, ראשי הקהילה, תכמיה ובניה אינם רשאים לתקן תקנות או להחרים חרמות, בלא רשותו של הנגיד, ואם התקינו או החרמו — תקנתם בטלה ומבוטלת²⁶. ברור אפוא שבידו היו סמכויות החקיקה והשיפוט העליון בקהילה. וגם אם אין כאן פירוט של יתר סמכויותיו, הרי בתשובה השנייה של ר' משה דאנון עולה שהוא גם האחראי על גביית מס הגולגולת מהיהודים. כמו-כן עולה בבירור ששימש נגיד על קהילות מלכות פאס, ולא רק על העיר פאס לבדה. נמצא, שלפנינו מוסד מפותח של נגידות, ומדיעותינו על טיבם והתפתחותם של מוסדות יכולים אנו גם להסיק שלפנינו שלב לא ראשוני של התפתחות.

למקרא מקורות אלה, עשוי החוקר לשער השערה סבירה, שלבד מנגידים אלה של תלמסן ושל פאס בשני העשורים האחרונים של המאה החמש-עשרה, היו נגידים נוספים — במקומם ושמה גם במקומות אחרים במגרב. ואכן, גם אם ראייה חותכת לכך לא מצאנו לפי שעה, לפחות זכר לדבר מצאנו. כאמור לעיל (בהערה 11), מספר ר' אליהו קפשאלי

24 י"מ טולידאנו, אוצר גנוזים, ירושלים תש"ך, עמ' 41—47. והדברים מצוטטים עפ"י כתב-יד הסמינר. לבד מחשיבותם של טכסטים אלה להכרת מוסד הנגידות, מצויות בהם ידיעות נכבדות גם על הנהגתן ומוסדותיהן של הקהילות באותה תקופה, וכן גם ידיעות חדשות למאבק בין המגורשים לתושבים המקומיים על ארחות החיים ודפוסי האירגון במקום. תודתי נתונה לפרופ' מ' שמלצר מספריית הסמינר על שהעמיד לרשותי צילומי כתב-היד.

25 דבר זה מבורר מכך שבהסכמת בית-הדין המובאת בתשובה השנייה (שם, עמ' 44), אשר נעשתה בשנת רנ"ז, מובאת ההסכמה הנוכרת שלא למנות 'שום יהודי מגרשי קשטיליא ומכל ארץ אדום לא זקן ולא נשיא...'.²⁷

26 ועל מעמדם של 'זקנים' וכוחו של 'איש חשוב' בתיקון תקנות, על-פי הריב"ש והרשב"ץ, ראה: א' נחלון, 'סמכות הציבור להתקין תקנות לפי התשב"ץ: הגוף המתקין תקנות', שנתון המשפט העברי, א, ירושלים תשל"ד, עמ' 171—177; וראה גם: הנ"ל, 'ארגון הקהל לפי התשב"ץ', דברי הקונגרס העולמי השישי למדעי היהדות, ג (תשל"ז), עמ' 301—310.

על נגיד שהושיע את גולי ספרד עם בואם לחוף אוהראן (Oran), וזו לשונו (שם):
 ...ובחוף אוהראן הלכו אניות רבות לאלפי ולרבבות... וישתיתו חלק מהיהודי'
 ולבסוף בהודע להם אודות הגירוש קבלם המלך בסבר פנים יפות כי עמד להם
 מליץ יושר איש יהודי גדול בבית המלכות שמו כר' דודיהם ז"ל.

לכאורה, אין מכאן ראייה גמורה שהיה נגיד באורן — ובדוחק אפשר לומר, שבנגיד
 מנגידי תלמסן או פאס הכתוב מדבר, גם אם אורן לא נשתייכה לאחת ממלכויות אלה.
 אולם המקונן על חורבנה של והראן בשנת 1509 ונפילתה ביד ספרד, מעיד שלוהראן היה
 'נגיד' משלה, אשר פעל גדולות למען הקהילה, וזו לשונו:

...ועוד לא נחתי ושקטתי / קפץ רגז המבצר // הגדול מבצר והראן / עת לכדהו
 האכזר // ...ובעת יעלה על לבבי / יגון הברירה ההדורה // אשר בנה גביר
 נגידינו / לתפלה וללמוד תורה // הוי אהגה על ההיכל / נחלף לעבודה זרה //
 ואבוי על בית הטבילה / והה על אותה העזרה // והמדרשים אשר שממו / מלומדי
 תורה ...²⁷

נמצאנו למדים אפוא, שכל הנראה פעל 'נגיד' גם באורן, גם אם זהותו אינה ברורה וגם
 תפקידו וסמכותו אינם מבוררים לפי שעה.

**

משנתברר שהיו נגידים ומוסד של נגידות במגרב בתקופה זו, מאליה עולה השאלה, בין
 אם נתקיים מוסד של נגידות במאה האחת-עשרה ובין אם לאו, אימתי נתחדש (או נוצר)
 מוסד זה ומה הביא לחידושו? האם אין בין ה'שייך אל יהוד', ה'זקן' או ה'נשיא' (המופיעים
 במקורות מן המאה החמש-עשרה באלג'יר)²⁸ לבין ה'נגיד' אלא שינוי השם בלבד²⁹? ואם
 כן, מה גרם לאותו שינוי? או שמא יש לפנינו גם תואר, גם מוסד וגם סמכות חדשים?
 לכאורה, הפתרון לשאלה זו נעוץ בשינויים שחלו בארצות המגרב אחרי שנת קנ"א
 (1391), עם בואם של יהודים רבים מגולי קנ"א מספרד וממורקו, ובכות השפעתם של
 המתגרים על סביבתם החדשה. אולם, לפי מיטב ידיעתנו לא נתקיים מוסד של נגידות
 בספרד הנוצרית בשנים אלה, ואף התואר 'נגיד' לא היה רווח. רבני חצר, נכבדים ומקורבים

27 הקינה נדפסה על-ידי ח' שירמן, 'קיינות על הגזרות בארץ ישראל, אפריקה, ספרד, אשכנז
 וצרפת', קבץ על-ידי, ס"ח, ג (ת"ש), עמ' עב—עג.

28 על ה'שייך אל יהוד' ועל ה'זקן' ראה למשל אצל I. Epstein, *The Responsa of R. Simon*
 28 Ben Zemah Duran, London 1930, pp. 60-61; וינשטיין (לעיל, הערה 20), עמ' 46—49;
 נחלון, ארגון, עמ' 304 ואילך (שם, עמ' 306: זקן הקהל בקונסטנטינו מונה על-ידי המלך).

29 וראה למשל את החילופים התכופים בטרמינולוגיה ואת המקבילות בתארים המובאים בתשובת
 ר' משה דאנון, לעיל, עמ' 124. האם זו הסיבה שתארים אלה נעלמים והולכים בספרות ההלכתית
 מן המגרב במאה ה-15?

לשלטון וחכמים גדולים קרויים לרוב בשם 'נשיא' או 'גביר' וכדומה, ולא בתואר 'נגיד'.³⁰ ואף שניתן למצוא אישים ששימשו כממונים מטעם המלכות שיתכנו בתואר זה, אין בתואר זה כדי להצביע על מוסד של נגידות בספרד. כך למשל מצינו שר' דוד אבן יחייא, מאבות משפחת אבן יחייא הידועה מפורטוגל, שהיה מקורב למלכות ומונה לרב על מלכות קשטיליה, נתכנה בשם 'הנגיד'. וכך נאמר בספר 'שקל הקודש' המיוחס לר' דוד אבן יחייא, ונתחבר ככל הנראה על-ידי ר' שלמה אלמולי: '... כמו מה ששורר הנגיד ר' דוד אבן יחייא על המורה: אשרי אדם שומע לי, לשקוד על דלתותי יום יום'.³¹ וכך נקרא ר' דוד זה גם בפי יוצא חלציו ר' יוסף ו' יחייא, הכותב באיטליה במחצית הראשונה של המאה השש-עשרה.³² אך דא עקא, במקורות אחרים מאותה תקופה נקרא הוא הרב של ספרד, או 'רב בממלכות קשטיליא',³³ ולמעשה כל מי שקרא לו 'נגיד' קרא לו כך במאה השש-עשרה, ואין לדעת מכאן אם נתכנה כך בימי חייו, או אם קראו בספרד לרב ראשי שמונה על-ידי המלך בשם 'נגיד', לפני הגירוש.

30 וראה למשל הופעת התואר 'נגיד' בצורה מליצית על גבי מצבות של גדולי ספרד: י' אלמנצי ושר' לוצאטו, אבני זכרון, פראג תר"א, ס' לג, מד, מז, עד, והוא בטל במיעוט לעומת התארים האחרים. משמעותו של התואר 'נשיא', משקלם של בתי הנשיאים כמנהיגים ביהדות ספרד בימי הביניים וטיב סמכותם צריכים עוד לחקירה. וראה לאחרונה על הנשיאים בקאטלוניה במאה הי"ג אצל: B. Septimus, 'Piety and Power in Thirteenth-Century Catalonia', *Studies in Medieval Jewish History and Literature* (ed. I. Twersky), Cambridge 1979, pp. 197-230; וראה גם, בקובץ הנ"ל, עמ' 284, 288-290 במאמרו של M. Saperstein.

31 שקל הקודש, מהד' ח' ילון, ירושלים תשכ"ה, עמ' סו. על השאלה אם נתחבר הספר בידי ר' דוד ו' יחייא בעל ספר 'לשון למודים' או בידי ר' שלמה אלמולי ראה אצל ילון, שם ואצל נ' אלוני, 'דרך לעשות חרוזים לדוד אבן ביליה', קבץ על יד, ס"ח, ו (טז) חלק א (תשכ"ו), עמ' 233 והערה 16. אם נתחבר הספר בידי ר"ש אלמולי, בשנת רס"ו נתחבר (ראה ילון, שם, עמ' עט); ואם ר"ד ו' יחייא חיברו, ודאי בין רנ"ו לרס"ד (שנת פטירתו), בתקופת שהותו בקושטא, נתחבר.

32 ראה דבריו בראש ספר 'תורה אור', בולוניא רח"צ וכן גם בהקדמת פירושי 'חמש מגילות' וספרי אמ"ת, בולוניא ר"צ-רח"צ.

33 וראה כמה ממקורות אלה, בהקבלה, להלן:

א	ב	ג
... אמר העבד הקטן יוסף	'חרות בעט ברזל ועופרת	'... בני השוע הנעלה...
בן לאדוני הרב דון דוד בן	על מצבת החכם	השר דון יוסף ו' יחייא
הקדוש יוסף...	ר' דוד... בן שלמה	בן דוד... בן דון
בן דוד בן יוסף בן שלמה	בן דוד בן שלמה	שלמה ו' יחייא בן הרב
בן הנגיד דוד בן גדליא	בן הרב של ספרד המרומם	דון דוד ו' יחייא אשר היה
בן שלמה בן הרב יוסף...	דון דוד בן דון גדליה	רב בממלכות קשטיליא
(ר' יוסף ו' יחייא, הקדמת פי'	הזקן בן שלמה הראשון...	בן דון גדליה... בן דון
חמש מגילות, בולוניא ר"צ—	(כ"י מונטיפיורי 362, דף	שלמה...)
רח"צ)	(א16)	(ספר הכוזרי, פאנו רס"ו)

על רב זה ראה: י' בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תל-אביב תשי"ט, עמ' 228; I. Baer, *Die Juden im christlichen Spanien*, II, Berlin 1936, no. 230 ומצבתו בספר 'אבני זכרון' (לעיל, הערה 30), ס' כח.

אך ראה זה מצאתי, שר' אהרן אבו אלרבי מכנה באמצע המאה החמש-עשרה ³⁴ דיין כללי או Dienchelele אחד בסיציליה, שנתמנה על-ידי המלך, בשם 'נגיד'. וזו לשונו: '...כי תזריע וילדה זכר', פירוש: אשה מזרעת תחלה וכו'... מחלקת היתה ביני ובין החכם הנגיד ר' משה חפץ זצ"ל... ³⁵. נמצא, שגם ר' אהרן אבו אלרבי וגם מחבר ספר 'לשון לימודים', מכנים את הדיין או הרב הראשי, הממונה על-ידי המלך, בשם 'נגיד' ³⁶. אך כמדומה שאין ללמוד מכאן על קיומו של תפקיד ומוסד של נגידות במאות אלה — לא בספרד ולא בסיציליה, אלא לפנינו כנראה שימוש לא מחייב, ואולי גם מקרי, בתואר זה. לעומת זאת, יודעים אנו יותר על 'נגידות' בארצות האסלאם, ובפרט על נגידות מצרים, שהוזכרה לעיל. כך, דרך משל, תחת שלטון הממלוכי נתקיימה נגידות נוספת, זו הנגידות של ירושלים. לבד מתאורו המפורסם של ר' משולם מוולטרה את המנהיגות הירושלמית בשנת 1481, אשר בראשה עומד: 'ר' יעקב בכ"מ משה ויצו נגיד' ³⁷, מצוי גם תאורו של ר' אליהו קפסאלי. מדבריו עולה שאחד מאבות אבותיו — ר' שבתי קפסאלי — שימש נגיד בירושלים, ככל הנראה במחצית הראשונה של המאה החמש-עשרה, ואולי לפני-כן ³⁸.

34 ואף שמקובל לומר שר' אהרן כתב ספרו בסביבות שנת 1420, שכן פרלס מצא 'תאריך' זה בחיבור (ראה: J. Perles, 'Ahron ben Gerson Aboulrabi', *REJ*, XXI (1890), p. 249 וראה מש"כ על כך במאמרי: 'עליית יהודי ספרד לארץ-ישראל וזיקתם אליה בין קנ"א לרנ"ב, שלם, א (תשל"ד), עמ' 115, הערה 33), הגה מן הדברים המובאים להלן ברור שספרו נכתב אחרי שנת 1447, ולפחות בגירסה שלפנינו, שכן ר' משה חפץ, המובא להלן בברכת המתים, נפטר באותה שנה (ראה להלן, הע' 35) והוא נזכר כך בפרשת ויגש ובפרשת תזריע.

35 פירוש על רש"י על התורה לר' אהרן אבו אלרבי, בתוך: פירושים לרש"י ז"ל, קושטא רפ"ה, פרשת תזריע. וראה גם הנ"ל, בפרשת ויגש: 'והחכם ה"ר משה חפץ זצ"ל אמר שמלת מזרעת היא פועל יוצא לשני פעולים...'. על ר' משה חפץ ראה C. Roth, *The History of the Jews of Italy* Philadelphia 1946, p. 238 (עפ"י תעודות אצל Lagumina).

36 ועל הרב הכללי ומוסדות ההנהגה של יהודי סיציליה ראה אצל I. Loeb, *REJ*, XIII (1886), pp. 205-216, ואצל רות, שם, ואין שם כל זכר ל'נגיד' במקורות.

37 כך יש לקרוא על-פי כתב-היד Plut. 44,11, דף 39, ולא כפי שקרא א' יערי, במהדורתו, מסע משולם מוולטרה, ירושלים תש"ט, עמ' 77: '...ר' יעקב, כב"מ משה וויצי נגיד'. (וכבר העיר י' פראוור בביקורתו על יערי, ידיעות החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, יד [תש"ח—תש"ט], עמ' 125—126, על קריאת קאסטלי העדיפה במקרה זה. ואכן קריאה זו מקוימת בכתב-היד. אף הוא מביא שם את המסורת על ר' משה דילמדיגו כנגיד בירושלים באמצע המאה ה-15. אך לא את ר' שבתי קפסאלי). והנה ממחקרו של ש"ד גויטיין, 'ספרו של אבן עובדיה על הריסת בית הכנסת היהודי בירושלים בשנת 1474', ציון, יג—יד (תש"ח—תש"ט), עמ' 21 והערה 15, נתברר שסגן נגיד זה שימש בתפקידו והיה דוברם של היהודים בפני השלטונות והערכאות כבר בשנת 1474 או בסמוך לשנה זו.

38 ראה: N. Porgès, 'Elie Capsali et sa chronique de Venise', *REJ*, LXXIX (1924), p. 38 (ועתה במהדורה החדשה [לעיל, הערה 11], ב, ירושלים תשל"ז, עמ' 252—253). וזו לשונו של ר' אליהו: '...ויהי בהיותי במהנה ויניציאאה והנה שר וגדול בישראל בא... שמו מהר"ר יוסף ירושלמי הלא [הוא] הרב המחזיק הישיבה הגדולה של כל ארץ איטליאא ויוסף הוא השליט על ישיבת ברישא [Brescia] ולומדיה... ויאמר: הידעת בני מה היה לך מהר"ר שבתי קפסאלי ז"ל אשר היה מימד קדם קדמתא נגיד בירושלים תוב"ב? ואומר: לא אדוני, כי היה קדמון. [ובנוסח ירושלים תשל"ז: קדמון מאד]. אלא שמעתי מפי אדוני אבי צ"ו שהיה

נמצא שתפקיד הנגיד בירושלים נתקיים, ככל הנראה, במשך תקופה ניכרת ולא רק בימי יעקב ב"ר משה ה'ויצו נגיד', בשנות השבעים והשמונים של המאה החמש-עשרה. יתר-על-כן, ממסורת משפחתית אחרת עולה ש'מרנא ורבנא משה' [דילמדיגו] שהיה נגיד בירוש-לים את"כ, עם אחיו... יצאו... לעזרת מהר"ר משה קפשאל ז"ל במחלוקתו עם ר' יוסף קולון³⁹. וכיון שנתברר שמחלוקת ר' משה קפשאל ומהר"ק נתרחה בין רל"ה לר"מ (1475—1480)⁴⁰, הרי יש לקבוע שאותו ר' משה שימש נגיד בירושלים אחרי יעקב ב"ר משה, אם יש אמת במסורת משפחתית זו⁴¹.

בין כה ובין כה, מתברר שמראשית המאה החמש-עשרה ועד שנות השמונים מצויים היו 'נגידים' בירושלים שייצגו את יהודי העיר בפני הרשויות, גם אם אין אנו יודעים בבירור את טיב כפיפותם או עצמאותם כלפי הנגיד שישב במצרים.

והנה, בסוף המאה החמש-עשרה, מצינו שימוש בתואר זה גם במלגה, שהייתה תחת שלטון והשפעה מוסלמית עד שנת 1487, כפי שעולה משיר לכבודו של 'נגיד' בשם דון גבריאל ישראל, המצוי במחברתו של ר' אברהם בוקראט הלוי⁴². נמצא, שממצרים

מאבות אבותיו... יודע לך כי אבותי היו דרים בירושלים עיר הקדש ושם היה רב מופלג ומקובל נגיד בירושלים שמו ר' שבתי קפשאל ז"ל ואבותי למדו לפניו ושתו מים ממימיו וע"כ כיון שאתה ממשפחתו בא נא עמדי ואיטיבה עמך... מן העובדה שבראשית המאה השש-עשרה (1509) מדובר על 'מימי קדם קדמתא' על אדם שהיה 'מאבות אבותיו' של אבי ר' אליהו קפשאל — שתי בסוף המאה החמש-עשרה, נראה להסיק שנגיד זה פעל בירושלים ברבע הראשון של המאה ה'ט"ו, אם לא לפני-כן, ולא כהשערת ש' אסף וא' אשתור.

39 יוסף שלמה דלמדיגו, ספר אילם, אמשטרדם שפ"ט, דף כט, ע"א. הדברים כבר הובאו אצל מ"א לאטיש, לקוטים שונים מס' דבי אליהו, פאדובה תרכ"ט, עמ' 112 והערה כא, וראה צ' גרץ-שפר, דברי ימי ישראל, חלק ו, ורשה תרנ"ח, עמ' 437. ועל הנגידות בירושלים ראה אצל אשתור (לעיל, הערה 21), עמ' 241—242.

40 ראה א"ח פריימן, 'שליחים ועולים', ציון, א (תרצ"ו), עמ' 188—191.

41 ויש לתקן אפוא את דברי הכותבים בסוגיה זו, המובאים לעיל בהערות 37, 39. ברור שקושי רב יש כאן בהנחה שר' משה דילמדיגו היה נגיד בירושלים בסוף המאה ה'ט"ו (בין ימי ביקורו של ר' משולם מוולטרה לעלייתו של ר' עובדיה מברטינורו?), ועל-כן יש אולי לפקפק במסורת זו כצורתה. ואולי צריך להבין אחרת את 'אח"כ', וקשה.

42 כ"י גינצבורג 214 (סרט 27.951 במכון לתצלומי כתבי יד עבריים שליד בית הספרים הלאומי). וזו לשון השיר: ממה כתבתה לדון גבריאל ישראל ענד אסתפתאח מאלקה ראג'יא חנינד אגתהאדון וכאשר דמינו לא כן קרה [חמש המילים האחרונות נוספו בשולי הכותרת]

אשר ברא הכל	והוא על כל יכול	סגולתו מכל	ברואיו ישראֵל
והמורם מהם	תרומה נפלאה	למשיח נגיד	כמשה ושמואל
הלא אתה השר	אשר לך יאותו	שבחות אין מספר	ועוד רבות כאל
בימך ישכון	ישורון לבטח	יהודי תושע	ויבא הגואל
לכל העם הוזה	אשר לילה ויום	מצפים לישועה	ואין ידם לאל
כנפך תפרוש	עליהם אז תפרוץ	וקמך תפרוץ	ואלוף מגדיאל
ואז נתן תודה	ונשימה כבוד	לבעל הכבוד	ונאמר מיכאל
אשר לפדות עמו	יצו את מלאכיו	לגבריאל פעם	ופעם מיכאל
והפעם הזאת	בך בחר לפדות	ואתה המלאך	והאיש גבריאל

ועד דרום ספרד, תחת שלטון מוסלמי⁴³, משמש תואר זה באופן עקבי בתקופה זו, אם כשם מוסד ותפקיד ואם ככינוי ותואר של מנהיגות יהודית חילונית⁴⁴.

**

מכוח מה נתחדש אפוא מוסד של נגידות בארצות המגרב בתקופה זו ומגניין צמח תואר זה מחדש? כאמור, כיון שלא מצינו מוסד של נגידות בספרד ערב הגירוש, אין להניח שדווקא גולי קנ"א וצאצאיהם הם אלה שחידשו מוסד של נגידות בארצות המגרב. והלא בכתבי הריב"ש, הרשב"ץ והרשב"ש לא מצינו זכר למוסד הנגידות ואף השימוש בתואר זה אינו רווח.

כמה תשובות אפשריות עולות על הדעת, ואף שאין בידינו לפי שעה ראיות לנכונותן, כמדומה שאין אנו פטורים מלהעלותן.

(א) מן המפורסמות היא העובדה, שגם אם לא כל ה'נגידים', והנשיאים ושושלתם בגלות צמחו עקב רצונם של השליטים בריכוז השלטון והייצוג של המיעוט היהודי, הרי בדרך-כלל נתאפשר קיומו של מוסד זה, ואולי גם נוצר, עקב ריכוזיותו של השלטון והממשל ורצונו בייצוג דומה מקרב היהודים. גם בארצות המגרב, בתקופה זו, עשוי התהליך להיות דומה — ובפרט במלכויות תלמסן ופאס, ושמא כבר תחת שלטון המרינידים. גם אם בתקופה זו ירדו מלכויות אלה מגדולתן. מתקבל אפוא על הדעת שהשליטים המוסלמים היו אלה אשר יזמו ותבעו מן היהודים ייצוג מרכזי — לתועלתם, גם אם הסיבה הישירה להיווצרות ריכוזיות זו במאה ה-ט"ו, נעלמה מאתנו. והלא ר' משה דאנון סיפר על מינויו של הנגיד בפאס ביד המלך, והוא מרבה להעלות בתשובותיו את ההיפותיזה שהמלך עשוי לתבוע מינוי שיד נוסף — כממונה על כל הקשטיליאנים!

אם כך היו פני הדברים, יש לפנינו תהליך של ריכוזיות הנהגה וייצוג כלפי השלטון, בכמה ערים-מדינות במגרב, דווקא ערב בוא המגורשים — המהווים גורם מפצל ומפורר בקהילות היהודיות אליהן הגירו, ובלי ספק היוו הם גורם מרכזי בהיחלשותה של נגידות זו במהלך המאה השש-עשרה, גם אם המשיכה להתקיים, הן בפאס והן בתלמסן. וודאי יכלו הקהילות היהודיות להיענות ביתר קלות לצורת הנהגה כזו כל עוד היו הומוגניות יותר, לפחות בבסיסן. לעומת זאת, כאשר פורצים סכסוכים קשים בין התושבים המקומיים ליוצאי ספרד ופורטוגאל, לא זו בלבד שמתמנה נגיד נוסף, מקביל, העומד בראש

43 אשר לסיציליה, שכידוע היתה תחת השפעה מוסלמית חזקה, ראה לעיל, עמ' 127.

44 כאן המקום להעיר שאין מוסד של נגידות בקרב היהודים באמפריה העות'מאנית בתקופה זו, אף כי לפרקים מצינו שימוש בתואר זה בספרות לאנשים המקורבים לשלטונות. וראה למשל ר' אליהו מזרחי, תשובות, סימן יד (בסופו): '... נחלקו לכמה אגדות, מסבת החלוק מר' שאלתיאל הנגיד יצ"א אשר כבר גזר המלך יר"ה להושיבו על כנו...'. (הנוסח על-פי כ"י מונטיפיורי 106, דף 46ב).

המגורשים, אלא שהצדדים אף מביאים עניינם אל השלטונות המוסלמיים, כאשר כל צד מגייס תומכים לעמדותיו בחצר השלטון.⁴⁵

(ב) אפשר שמוסד הנגידות והתפקיד, נוצרו בכמה מן המלכויות במגרב, עקב צרכים שנתעוררו בקהילות אלה, ועקב משבר הנהגה שהביא את צורת הנהגה הקודמת לפשיטת רגל. מדברי ר' משה דאנון עולה רמז ברור לכיוון זה. רצוננו של הקהילות עצמן בהנהגה ריכוזית — לטובתן ולתיקון קלקלתן, יכול היה לנבוע ממשבר בסדרי הנהגה הקיימים, ולפי עדותו אכן היה משבר כזה:

... והיו בכאן יותר מעשרים ש"כים וכל אחד עושה הישר בעיניו ומרבה שחר מכרו ולא היו הדברים נעשים לשום שמים והיה דרכם לרדוף שלמונים, ותמיד כל היום חוזרים חלילה במינויים. והמחזיקים בידיהם מרבים עליו מוהר ומתן, ובזמן שנשלם מינוי, כל אחד מהם היה ממנה ומברר חברו שיהיה דיין ממנה אחריו, וזה דרכם כל הימים... ובהיות מנהיג אחד איש על מקומו יבא בשלום.⁴⁶

(ג) אפשר שגם תפקיד הנגיד וגם התואר נוצרו בארצות המגרב במאה החמש-עשרה, עקב השפעת דוגמתה של מצרים, דווקא ערב שקיעתה של נגידות מצרים⁴⁷, למלא צרכים שנתעוררו באותן קהילות. אולם, יתכן גם שדווקא יהודי ספרד המוסלמית הם שהשפיעו בכיוון זה. שכן, קשרים אמיצים היו בין יהודי מלגה וגרנדה ליהודי המגרב בכלל ולקהילת תלמסן בפרט, במהלך המאה החמש-עשרה. יש בקשרים אלה לא רק כדי להסביר את

45 ראה לעיל הערות 18, 23. תאור חי ומפורט של מצב זה מצוי בחיבור 'עץ חיים' של ר' חיים גאגין, כ"י הסמינר התאולוגי היהודי בניו יורק, Benaim, מס' 336, ובתשובה השנייה של ר' משה דאנון, ראה: טולידאנו (לעיל, הערה 24), עמ' 44—47.

46 ראה: טולידאנו (לעיל, הערה 24), עמ' 43 (הציטוט כאן הוא על-פי כה"י). ביקורת חריפה זו על השייכים יש בה כדי להזכיר את הביקורת של ר' עובדיה מברטינורו ואחרים, על השייכים-הזקנים בירושלים באותן שנים. ואין כאן המקום להאריך בבדיקה השוואתית זו.

47 בעלת עניין היא גם העובדה שבני משפחת שולאל מתלמסן הפכו להיות נגידי יהדות מצרים בסוף המאה ה"ט וראשית המאה ה"טז, אף שלא שמענו ששימשו בתפקיד כזה במגרב. משפחת שולאל היתה משפחה עניפה ונכבדה שבניה ישבו באזורים שונים של המגרב. אחד מהם מכונה 'הנשיא' בפי חכם באלג'יר במחצית הראשונה של המאה ה"ט. ראה: שו"ת ר' יוסף ששפורטש, כ"י ששון מס' 612 (אהל דוד, ב, עמ' 768), סרט 8882 במכון לתצלומי כתבי-יד עבריים שליד בית הספרים הלאומי, סי' טז, עמ' 49: '... אחלי תראה כל מה שכתבתי לכבודך אל חברנו הנשיא הר' משה הכהן שולאל ותודיעני דעתכם ושלום'. והשווה שו"ת רשב"ש, לוורנו תק"ב, סי' רצג. ר' נתן הכהן ב"ר סעדיה ג"ע הכהן שולאל, שכתב לעצמו תרגום ארמי לכתובים בשנים רט"ו—רי"ז בתלמסן, אינו ר' נתן ב"ר חיים שולאל, לימים נגיד מצרים. וראה מ' בית-אריה וק' סיראט, אוצר כתבי-יד עבריים מימי הביניים, א, ירושלים-פאריס תשל"ב, מס' 108. על משפחת שולאל ראה אצל אשתור (לעיל, הערה 21), ג, ירושלים תשל"ל, במפתח; וינשטיין (לעיל, הערה 20), עמ' 275—276 (ושם הוא מציין גם לתשובת ר' יוסף ששפורטש). ספרות מחקר על המשפחה ראה בערך Sholal, EJ, XIV (1971), עמ' 1452—1453.

המעבר ההדדי בין חכמים מהכא להתם⁴⁸, או את השאלות והמכתבים שנשלחים מידי יהודי ספרד המוסלמית לחכמי צפון-אפריקה, אלא אולי גם להצביע על השפעות בתחום היווצרותם של דפוסי הנהגה או דפוסי חברה. והדברים צריכים עיון.

(ד) קל יותר לשער מהיכן ניטל התואר 'נגיד', אף כי גם כאן יש ספיקות. אולם, כיון שהראינו לעיל שתואר זה תפוצתו רבה בקהילות ישראל בארצות האסלאם בתקופה זו, טבעי הוא, שחדר גם לכמה מקהילות המגרב במאה החמש-עשרה. קרוב לשער, כפי שעולה גם מכמה מקורות מן המאה ה-ט"ו, שתקופה ידועה היתה אי-בהירות בשימוש בתארים — 'נגיד', 'נשיא', 'שיך', 'זקן'; לא תמיד הדברים מובחנים זה מזה ויש שהם משמשים זה בצד זה וזה במקום זה⁴⁹.

**

כמדומה שגם אם לא עלה בדינו להשיב ולהסביר בדרך וודאי את גורמיו של השינוי או את עיתויו המדויק, הצלחנו לעמוד על עצם השינוי. כמו-כן ברור שסוגייה נכבדה זו לחקירות נוספות לגופה היא צריכה, ואנו לא באנו כאן אלא להעמיד על קיומו של מוסד

48 בדינו דוגמאות רבות לכך לפני גירוש ספרד ולאחריו. דוגמה בולטת היא משפחת אלאשקר הידועה. וראה למשל תאורו של ר' משה בן שמואל אלאשקר ומעמדו בתלמסן בשנת 1465, אצל: R. Brunschvig, *Deux Récits Voyage inédits en Afrique du Nord au XVe siècle*, Paris 1936, pp. 107-108. או למשל: ר' יהודה ב"ר שלמה הכהן כלץ שהגיע לתלמסן אחר שנת 1486 (ראה: הערה 14), ר' יעקב גבישון, ר' אברהם זמיר, ר' אברהם בוקראט הלוי ואתריים. על קשרים בין יהודי מלגה לרשב"ש, ראה למשל, מאמרי (לעיל, הערה 34), עמ' 114, הערה 29. ר' אברהם בוקרט הלוי מספר על צאתם של רבים מיהודי ספרד לתלמסן דוקא ואם נכונים דבריו על מספרם ('... ומכללם באנו למלכות תלמסן כשנים עשר אלף נפש', ח"ה ב'יששון', קינה על גרוש ספרד, תרביץ, לא [תשכ"ב], עמ' 63), הרי שבתלמסן נוצר יישוב יהודי נכבד וגדול. כמו-כן שומעים אנו על מספרם של בני גרנדה הגולים לתלמסן מפי בן הדור, ר' אברהם ב"ר מאיר אבי זמרה: '... כשאירע הגירוש המר בספרד מעיר גרנאטה ובאנו לתלמסן כמו מאתי' נשמו', והית' שם בגרנאט' משפחת קורי' לה בני גבישון... וכשבאנו כלנו לתלמסן והגידנו להם על ענין המשפחה המקודשת הזאת ושאלונו גדולי העיר להגיד להם מה טיבו של שם גבישון...'. (ר' אברהם גבישון, עומר השכחה, ליורגו תק"ח, דף קלח, ע"א-ע"ב). מושג על מספרם של יהודי תלמסן כעבור חצי מאה, אפשר לקבל מעדות ר"י גבישון על מאורעות הכיבוש של שנת 1547: '... גם הגידו לי מגידי אמת תורת עדות שבעת שגלכדה תלמס'אן ביד עכו"ם שנת ותפול שב"ה ותקחם... ונהרגו ונשבו היהודים כמו ט"ו מא' נשמות וקצתם הלכו לפא"ס לבקש מהקהל הקדוש פדיון... וקצת מהשבוני ברחו קודם שנשבו...'. (שם, דף כט, ע"ב). נראה אפוא שיש קשר ברור ונמשך בין קהילת תלמסן ויהודי המגרב בכללם ליהודים בספרד המוסלמית במאה ה-ט"ו, ורבים מהם נתישבו בתלמסן לאחר הכיבוש והגרוש. קשר זה עשוי היה להשפיע על יהודי המגרב. אלא שמן המקורות שבידי איני יכול לקבוע אם הנגידות אכן נהגה בספרד המוסלמית במאה ה-ט"ו, לבד מעצם השימוש שם בתואר 'נגיד' למנהיג העומד בפרץ.

49 וראה: לעיל, הערה 29 ובמחקרים הנזכרים לעיל, בהערות 26, 28. תופעה דומה של חוסר בהירות בהגדרת תפקידי המנהיגות ומשמעותם המדויקת של התארים השונים, מצוייה גם בתאור ההנהגה בירושלים אצל ר' משולם מוולטרה, הנזכר לעיל, בהערה 37.

נגידות בכמה מן המלכויות במגרב כבר בשני העשורים האחרונים של המאה ה-ט"ו, ועוד לפני בוא מגורשי ספרד; ולהצביע על תפוצתו של התואר 'נגיד' ועל המצאו של תפקיד זה בכמה מקהילות ישראל באגן הים-התיכון באותה מאה. כאן המקום גם לציין שמן המקורות עולה בבירור, שבמאה החמש-עשרה היו אישים מקורבים לשלטון במרוקו ובאלג'יר, שגם אם לא כונו בתואר 'נגיד', היו במעשיהם ובמעמדם מסממני הנגידות של המאה החמש-עשרה ומכוחה.⁵⁰ מסתבר, אפוא, שהשינוי חל במהלך המאה החמש-עשרה, וקרוב לומר שברבע האחרון של אותה מאה, אם בתהליך הדרגתי פנימי ואם כלחץ מבחוץ, ועדיין צריכים אנו למודעי, מה הביא לשינוי ומכות מה ארע.

50 וראה למשל מעמדו ומעשיו של ר' שאול אשתרוק הכהן הפועל למינויו של הריב"ש לדיין יחיד באלג'יר (דבר שאינו יוצא דופן בנגידות מצרים, למשל) — שו"ת תשב"ץ, א, סי' קנח — קסא; שו"ת ריב"ש, סי' ס, סא. על מינוי דיין יחיד במדינה מטעם המלוכה ראה גם שו"ת רשב"ש, סי' תקלג. על ר' שאול אשתרוק הכהן ראה אצל א' הרשמן, רבי יצחק בר ששת — דרך חיי ותקופתו, ירושלים תשט"ו, עמ' כט—ל, לג—לח ועוד. וראה גם הערה 28, לעיל.